

Батырбаев Б.С.

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН ОРТО КЫЛЫМДАГЫ «КУТ БИЛИМ» ЭМГЕГИНДЕГИ
УКУКТУК КӨЗ КАРАШЫ**

Батырбаев Б.С.

**ПРАВОВЫЕ ВЗГЛЯДЫ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА В СРЕДНЕВЕКОВЬЕ
В РАБОТЕ «БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ»**

B.S. Batyrbaev

**LEGAL VIEWS OF ZHUSUP BALASAGYN IN THE MIDDLE AGES IN THE WORK
«BENEFICIAL KNOWLEDGE»**

УДК: 94[47]

Макалада орто кылымдарда жашап өткөн улуу ойчул Жусуп Баласагындын «Кут билим» эмгегиндеги укуктук көз караштар жана алардын мааниси тууралуу берилген. Орто кылымдагы өкүм сүргөн укуктук мамилелер, алардын мамлекетти башкаруудагы ролу жана башкаруучулар менен коомдун ортосундагы мамилелер укуктук жактан талдоого алынган.

Негизги сөздөр: «Кут билим», мамлекет, укук, тарбия, укуктук көз караш, адилеттүүлүк.

В статье рассматривается роль, значение и правовые взгляды труда средневекового мыслителя Жусупа Баласагына «Благодатное знание». А также анализированы средневековые правовые отношения между правителями и обществом и их роль в управлении государством.

Ключевые слова: «Благодатное знание», государство, право, воспитание, правовые взгляды, справедливость.

The article discusses the role, value, and right-new views of the work of the medieval thinker of Zhusup Balasagyn "beneficial knowledge". Medieval and analyzed the legal relations between the rulers and society and their role in government.

Key words: «Beneficial knowledge», state, law, education, legal views, justice.

Караханид мамлекетинин вазири «Вас Хаджиб» ыйгарым укугуна ээ болгон, мамлекеттик гуманистик ишмер, орто кылымдын залкар ойчулу Жусуп Баласагындын 1000 жылдык мааракеси, мамлекетибиздин Президенти А.Атамбаевдин жарлыгы менен даңазаланат.

Изилдөөмдө «Кут билим» эмгегиндеги Жусуп Баласагындын орто кылымдагы укукка болгон көз карашы чагылдырылат.

Ж.Баласагындын белгилүү инсан катары туулган жылы (1018-1086жж.) жашагандыгы жана туулган жери Кыргызстаныбыздын Чүй жергесинин азыркы Токмок шаарына караштуу «Бурананын» айланасына кирген азыркы күндө 500 гектарды камтыган Баласагын шаары болгондугун окумуштуулар Радлов, Кляшторный, Кононов жана кыргыз окумуштуусу З.Э. Эралиевдин эмгектери аркылуу шексиз деп далилдешет.

Ж.Баласагындын орто кылымдын залкар ойчул, мамлекеттик ишмери катары орду, бүгүнкү күнгө чейин ар кыл котормодо жеткен «Кутадгу билик», «Благодатное знание», «Кут билими» араб, уйгур,

немец жана Орто азиялык элдердин өз тилинде котормолору аркылуу жеткен.

Өмүрүнүн 30 жылдык убактысын Ж.Баласагындын залкар ойчул, мамлекеттик ишмер экендигин аныктоого арнаган В.Радлов Ж.Баласагынды изилдөөчүлөргө «Кутадгу биликти» караган учурда анын уйгур тилиндеги Венадагы сакталган вариантын карабастан, Египеттин Каирдеги музейинен алынып немец тилине жана андан ары орус тилине которулган вариантын колдонууну сунуштаган, анткени уйгур тилине 14-чу кылымда которулган варианты бир топ жетишпестиктери жана кемчилдиктери бар экендигин аныктаган.

Биздин көз карашыбызда Т.Козубековдун изилдөөсүндөгү «Кут билим» жана С.Н.Ивановдун «Благодатное знание» иштерин салыштырмалуу анализге негиз кылып алууга болот.

XI кылымда Ж.Баласагындын туулган жери жана убактысы боюнча Караханиддердин дооруна туш келгендиги «Кутадгу билиг» дастанында кеңири берилген.

Жусуп Баласагын Караханид доорунун падышасы Абдулкерим Сатук Богра Кара-ханга жазылган дастаны «Кутадгу биликти» тартуулаганында, окуп чыккан хан «Хас хаджиб» наамын ыйгарган, бул деген жогорку вазирлик наам болуп эсептелинген.

«Кутадгу билиг» дастанында Ж.Баласагын төрт адамдын ортосундагы ой-толгоолорду диалог катары бере алган. Алар Падыша – Кунтууду; Вазир-Айтолды; Вазирдин – баласы Огдулмуш; Вазирдин тууганы - Огдурмуш; болуп эсептелинишет.

Жогоруда көрсөтүлгөн окумуштуулардын изилдөөлөрүндө ар – бир персонаждын орду өзүнчө укуктук символикага ээ болгон. Мисалы: Падыша Кунтууду – адилеттиктин символу; Падышанын Вазири Айтолды – дөөлөттүн, бакыттын символу; Вазирдин уулу Огдулмуш – акылдын символу; вазирдин тууганы Огдурмуш – каниеттин символу болушкан.

Төрт символдук образдардын көздөгөн максаттары мамлекеттин бийиктигин сактоо менен баалуулугун көтөрүү болуп саналат.

Укуктук символикаларды түшүндүрүүдө тарыхый булактан төмөнкүлөрдү алсак болот. Дастандын башкы каарманы болгон падыша Кунтууду өзүнүн

негизги максаттарын жана ысымын вазир Айтолдуга мындайча айтып берет:

Биринчиден, күн кетилбейт, караныз,
Баарыга тең, жарыкты андан алабыз.
Так ушундай менин дагы жоругум,
Өкүнбөстөн адилетке толгомун.
Экинчиден, күндүн жарык келбети,
Чыккан кезде нурга толуп жер бети.
Түгөнбөгөн күн нурундай окумум,
Баары адамга бирдей менин өмүрүм.
Учүнчүдөн, ысытат бүткүл жерди,
Байчечекей ачылат түрдүү – түрдүү.
Кайсыл элге жетсе менин конушум,
Түзөлөт эл болсо дагы таш корум.
Тийген күнүн тунук киргил айырбайт,
Баарына тең нурун чачат, жаңылбайт.¹

Бул келтирилген кош саптарда Күнтууду падыша жер жүзүнө бирдей карап, баарына тегиз жарык бериши менен адилеттүү мыйзамдын символу катары 3 нерсеге жооп берет:

1. Күн сыяктуу бүткүл элине бирдей болуп, бирдей жеткиликтүү болушу менен;
2. Бүткүл эли үчүн күн сыяктуу бирөө гана болушу менен;
3. Элге тең карап, өз жылуулугун, өз жардамын тең баардыгына бирдей берүүсү менен;

Ж.Баласагын элдин бактылуу же бактысыз болушунда эң башкы талап катары **адилет баш мыйзамдын болушун талап кылган.**

Анын ою боюнча мамлекетти башкарган падыша баарыдан мурда **мыйзамды өзү баштап бекем сакташы керек экендигин**, ал мыйзамга өзү өзү баш ийүүсүнүн зарыл экендигин дастанда төмөнкүчө көрсөтөт.

Күндөрдүн биринде падыша Күнтуудунун үстүнө вазир Айтолды кирип, анын үч буту бири- бирине ашталбаган тактыда олтурганын, колунда өткүр канжар бычак, оң жагында шекер, сол жагында уу турганын көрөт да, бул жоруктун маанисин падыша Күнтуудунан сурайт. Ал падыша Күнтууду мындайча жооп берет:

Мен боломун адилет, канун ченем,
Белгилерин канундун айтып берем.
Мен олтурган такка абайлап карагын,
Эй сырдашым, үч буту бар жана анын.
Үч буту болсо эч качан да кыйшайбас,
Үч бут тиреп бекем болот жылжыбас.
Үчтүн бири суурулуп кетсе эгер,
Экөө сынып олтурган жерге тиер.
Үч бут түптүз койгон жерге кадалат.
Төртөө болсо бири кыйшык жаралат.

Бул кош саптардагы Жусуп Баласагындын мамлекеттик түзүлүш жөнүндөгү укуктук маанисин чечмелесек, анын мамлекеттеги бийлик сөзсүз түрдө үч бекем бири-бирине тирек болгон, күчтүү кыйшай-

бас мамлекеттик түзүлүш жөнүндө айтылгандыгы маалим.

Ал эми вазир Айтолдунун падыша Кунтуудунан көргөн канжар, уу, жана шекери жөнүндөгү маанисин чечмелесек, анда:

1. Канжар – соттук адилеттүүлүктү, тез жана чечкиндүүлүк менен акыйкат кароонун символу.
2. Шекер – зулумдуктун азабынан кыйналып, адилет издеп келгендерге берилуучү тендик символу.
3. Уу – элди эзип, адилеттиктен четтеген адамга берилүүчү жаза.

Жусуп Баласагындын орто кылымдагы укукка болгон көз карашын анын изилдөөдө теориялык усулдарды колдонуп антикалык мамлекеттик курулуш учурун чагылдырган гуманизм багытын эске алышыбыз сөзсүз түрдө керек. Анткени Ж.Баласагын жашап өткөн доордун алдындагы өнүккөн ойчул мамлекеттик курулушка бай мамлекет антикалык дүйнөсү болуп эсептелет. Ж.Баласагындын мамлекеттик укукка болгон көз карашы антикалык дүйнөнүн таасири экендиги Волкова Л.М.дин иштеринде кенен көрсөтүлгөн.

Волкова Л.М. Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» же болбосо орус тилине которулган «Благодатное знание» он биринчи кылымга таандык экендигин талашсыз фактысы экендигин көрсөтүп өтөт. Бул жазылган иште, дейт Волкова Л.М., орто кылымдагы бирден-бир, биринчи болуп мамлекет ичиндеги укук тендигин, акыйкаттуулукту, мыйзамды урматтоо жана ошонун негизинде жалпы жетишкендикке жана бакыбат бактылуулукка жетишүү башаттарын көрсөткөн.

Жусуп Балагындын бул гуманисттик ойчулдугу орто кылымда, башка Европалык мамлекеттерде ал ойдун баштала элек учурда айтылгандыгы «Кут билимдин» тереңдигин, асылдыгын жана баалуугун билгизет.

Ж.Баласагындын укуктук ой толгоосу, укуктук көз карашы орто кылымдагы тегерек четиндеги мамлекеттерде гуманисттик ой толгоо турсун, мамлекеттин башында турган мамлекеттик ишмерлердин элдерди кысып-кыйноо, кемсинтүү жана укуктук теңчиликтин жоктугунун негизинде кыйынчылык абалда кармап турган учурунда, өөрчүп өнүккөндүгү менен даңазага ээ.

Ошондой эле абал түрк мамлекетине да тиешелүү болушу мүмкүн эле. Бирок, Караханид доорунун өсүп өнүгүшүнүн бир себеби болуп Жусуп Баласагындын терең ойчулдугу, мамлекеттик ой жүгүртүүсү жана ошол орто кылымда жазган иши терең бааланып Караханид мамлекетине «Вазир» падышадан кийинки мамлекеттик орун, же «Вас-Хаджиб» орунуна ээ болушу, бул деген орто кылымдагы Жусуп Баласагын башкарган Караханид мамлекетинде гуманисттик теңчилик доору сүргөндүгү, ар-бир мамлекеттик иш алып баруучусунун өз ыйгарым укуктары терең мыйзам чегинде болгондугун көрсөтөт.

Ж.Баласагын «Кут билим» эмгегинде ар-бир мамлекеттик ишмердин мамлекеттик иш алып баруу-

¹ Турдубаева Н. Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» дастаны. – Б., 2006. б. 68-69.

дагы ордун көрсөтө билген. Ошону менен бирге «антика дүйнөсүндө» терең орун алган, мамлекеттик башкаруунун түзүлүшүнүн башкы грек ойчулдары: Сократ, Платон жана Аристотелдердин ойлору чагылдырылган. Башкысы болуп алардын акыйкатчылык, билимдүүлүк, эстүүлүк, акылмандуулук, чындыктуулук, тайманбастык, кайраттуулук, абийирдүүлүк жана кадырдуулук «Кут билим эмгегинде» орун алгандыгы башкы маселе болуп көрсөтүлөт.

«Кут билим» эмгегинде Жусуп Баласагындын гуманистик идеялары антикалык дүйнөсүн чагылдырган ойчулдарынын ойлору улантылгандыгы байкалат. Улантуунун себеби болуп орто кылымдагы түрк мамлекетин башкарууда керектүү жагы болуп булар эсептелген. Мамлекеттик башкаруучунун гуманистик багытта (адамгерчиликтүүлүктө) тарбияланышы чоң мааниге ээ экендиги. Анткени, ал адамдын көз карашынан тикеден-тике мамлекеттин жана коомдун тагдыры байланышкандыгы айтылат. Ал тарбиянын туура багытынан «күчтүү жана бактылуу мамлекеттин түзүлүшүнүн» байланышы түздөн-түз бар экендиги көрсөтүлгөн.

Жусуп Баласагындын укуктук көз карашы сөзсүз түрдө орто кылымда пайда болуп, ошол доордун ичиндеги болуп жаткан мамлекеттик башкаруудагы маселелерди чечмелеген. Бирок орто кылымдагы Караханид мамлекетинин мамлекеттик түзүлүшүн бүгүнкү күндөгү мамлекеттик түзүлүш менен салыштырууга болбойт.

Ошондуктан «Кут билим» эмгегинин тереңдүүлүгү анын мамлекеттик түзүлүштүн жок тургандыгына карабастан Ж.Баласагындын ойчулдук күчтүүлүгү менен адилеттүүлүктү, дөөлөттү, акылмандуулукту жана каниет символун бийик көтөрүп гуманистик теңчиликте көрсөтө билген. Ошондой эле Ж.Баласагын «Кут билим» эмгегин мыйзам деңгээлине көтөрүп, аны мамлекеттик башкарууда колдонууга койгондугу, бул орто кылымдагы гуманистик теңчиликке жетишкендик болуп эсептелет.

Ж.Баласагындын укуктук көз карашынын далили катары 12-чи бапта акыйкаттуулук жөнүндө айтылгандыгы, ал эми 21-бапта тил менен чечендүүлүктүн мамлекеттик башкаруудагы ордун көрсөтөт. 29-чу бапта акыл-эстүүлүктүн мааниси жана анын мыйзамдын колдонушундагы ордун ачык айкын айтат. 30-32 бапта ханга кандай визирдин керек экендиги жана визирдин өзгөчө касиетке ээ болушун, анын акылмандуулугун, токтоолугун, чечкиндүүлүгүнүн керек экендигин толук көрсөтөт. Ошондой эле

изилдөөдө «Кут билим» эмгегинде Ж.Баласагындын укуктук көз караштары 39, 50, 52, 53, 63 баптарда толук чагылдырылгандыгы байкалат. Аларда мамлекеттик ишмерлердин укуктары жана милдеттери, хандын элге болгон мамилесинин гумандуулук көз караштагы орду. Ошондой эле окумуштууларга болгон өзгөчө көз карашы, өспүрүмдөргө болгон таалим тарбия маселелери жана элге болгон гумандуулук мээрим багытындагы ой толгоолору көрсөтүлгөн.

Ж.Баласагын «Кут билим» эмгегинде мамлекеттик башкарууда турган катмарды бөлүп-бөлүп көрсөткөндүгү көрүнүп турат, булар: Шейиттер, Мухаммед пайгамбардан тараган элдин өкүлдөрү. Улемдер, мусулман окумуштуулары. Отаджи, мамлекеттин ичиндеги дарыгерлер жана дары менен камсыз кылуучу адамдар. Астрология жана астрономия менен алектенген адамдар. Ошону менен бирге акындар, булар интеллигенцияны түзгөн. Ал эми кийинки катмар болуп дыйкандар, сатуучулар, малчылар жана темир устачылары булар коомдун ортоңку бөлүгүн түзгөн. Ал эми колунда эч нерсеси жок, караманча кедейлерди – чыгайлар деп, атаган. Ар-бир көрсөтүлгөн адамдардын коомдогу болгон орду «Кут-билим» эмгегинде өз-өзүнчө ыр саптары аркылуу көрсөтүлгөн.

Жогоруда изилденген Ж.Баласагындын «Кут билим» эмгеги укуктук көз-карашты, орто кылымдагы Караханид мамлекетинин жашоо шартын, коомдун түзүлүшүн жана анын башкаруу формасын ачык айкын көрсөткөн укуктук тарыхый эмгек. Бул эмгек терең изилденүүгө жатат, ар-бир кароодо мамлекеттик башкаруунун жаны акыйкат жолдорун издеп табуучу, баасына чеги жок тарыхый бизге калтырылып кеткен мурас.

Адабияттар:

1. Античная философия Электронный ресурс. // Режим доступа: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/encphilosophy>, свободный.
2. Баласагунский, Ю. Благодатное знание Текст. / Ю. Баласагунский. М. : Наука, 1983. - 558 с.
3. Гумилев, JT. Н. Древние тюрки Текст. / Л. Н. Гумилев. М. : Наука, 1967.-504 с.
4. История средних веков Текст. / Под ред. Н. Ф. Колесницкого. -М. : Наука, 1986.-538 с.
5. Турдубаева Н. Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» дастаны. – Б., 2006. б. 168.
6. Эралиев З. Жусуп Баласагын. –Б.: ИИМОП КГНУ, 2000. – 132.

Рецензент: д.ю.н., профессор Бөрүбашев Б.И.